

УДК 2..94 (477.51) «1941/1943»

Релігія в повсякденному житті населення Чернігівщини в 1941-1943 рр.

Є.Ю. ШАПОВАЛЕНКО

Інститут історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка, м. Чернігів, Україна,
E-mail: shapovalenko1982@gmail.com

Авторське резюме

На основі спогадів очевидців, архівних джерел та монографій досліджується становище православної церкви на Чернігівщині та її вплив на селянство Чернігівщини в розрізі німецької окупаційної політики в 1941-1943 роках. Представлені матеріали висвітлюють кількість відбудованих церков по трьох найбільших містах та інших менших населених пунктах області. Відзначаються проблеми з відновлення культових споруд по селах області та як це питання вирішувалось на місцях. Характеризується ставлення німецької адміністрації до православної релігії як засобу маніпуляції місцевим населенням в розрізі боротьби з партизанами та покійного ставлення до окупаційної влади. Визначаються обмеження для місцевого населення стосовно того, які релігійні свята, коли можна було відзначати, та яке покарання чекало на порушників. Надається інформація про самих священнослужителів, хто йшов служити, які виникали складнощі з забезпеченням богослужінь та за рахунок яких прибутків вони могли жити. Значну увагу приділено звичайному населенню та їх бажанню через церкву знайти порятунку від тієї небезпеки, яку несла їм війна.

Ключові слова: окупаційна пропаганда, релігія, церква, священники, релігійні громади, релігійні обряди.

Religion in everyday life of the population of Chernihiv region in 1941-1943

YE.YU. SHAPOVALENKO

O.M.Lazarevsky Institute of history, ethnology and jurisprudence of the T.G. Shevchenko Chernihiv national pedagogical university, Chernihiv, Ukraine, E-mail: shapovalenko1982@gmail.com

Abstract

Based on the memories, archival sources and monographs studied the Orthodox Church in Chernihiv region and its impact on the local peasantry in the context of German occupation policy in 1941-1943.

The presented materials show the number of repaired churches in the three largest cities and other smaller settlements. Problems are marked with the restoration of religious buildings in villages of the area and how to resolve this issue locally. Characterized the attitude of the German administration to the Orthodox religion as a means of manipulating the local population in terms of combating the partisans and submissive attitude towards the occupation authorities.

© Є.Ю.Шаповаленко, 2014

Defined constraints for the local population as to which religious holidays when it was possible celebrate and what punishment was waiting for violators.

Information was given about clergymen. Who came to serve. Which arose difficulties in providing religious services and by which incomes they could live.

Considerable attention is spared to the ordinary population and their desire through a church to find a rescue from a that danger that carried to them war.

Keywords: occupational propaganda, religion, church, priests, religious communities and religious ceremonies.

Постановка проблеми. На сучасному етапі релігія стала одним з головних факторів національно-духовного становлення українського суспільства. Ставлення людей до церкви та віри змінюється, передусім, у переломні періоди історії. Відтак взаємини місцевих громад з церквою впродовж окупації Чернігівщини нацистськими військами в 1941-1943 рр., які досі не були предметом спеціальних наукових студій, становлять актуальну наукову проблему.

Аналіз досліджень і публікацій. Релігійне життя в сільській місцевості Чернігівщини впродовж німецької окупації є однією з недостатньо вивчених тем вітчизняної та зарубіжної історіографії. Автори досліджень з життя селянства в роки німецької окупації головним чином подають інформацію про стан релігійного життя в Україні в цілому, й лише побіжно згадували Чернігівщину [1; 3; 11; 13; 16]. На регіональному рівні проблематикою займалися В. Борщевич, С. Девятова [2; 7].

Мета дослідження полягає у висвітленні проблем релігійного життя на Чернігівщині в період німецької окупації. Дана стаття покликана поповнити історичні знання в цьому напрямку за рахунок архівних джерел, спогадів очевидців, а також аналізу та систематизації вже надрукованих досліджень.

Виклад основного матеріалу. Відродження релігійного життя на Чернігівщині в окупаційний період відбувалося в тісному взаємозв'язку із загальноукраїнськими церковними процесами, напрямком розвитку яких визначало вище керівництво Німеччини. На Чернігівщині ці процеси проходили у двох напрямках – через відбудову культових споруд у містах та селах області та відновлення релігійних громад.

В 1942 р. богослужіння правились у чотирьох чернігівських церквах: Дмитрівській, Воскресенській, Іллінській, Михайло-Федорівській [37, арк. 10]. Крім того, газета «Українське Полісся» від 10 червня 1942 р. повідомила про відновлення богослужіння у Спасо-Преображенському кафедральному соборі [23, арк. 205]. В місті Ніжині, як згадував його мешканець Кузнецов О.О., німці «вже в перші дні почали відкривати церкви, які більшовики, тікаючи, залишили в жакливному стані. Більшовицька статистика говорила, що вже в середині 30-х років у містах дві третини дорослого населення були невірними, а в селі третина. Жінки з околиць Ніжина, напевно не

належали до цих статистичних атеїстів, бо за кілька тижнів вони в забруднених церквах навели порядок, знайшли ікони і церковні служби відновились. Почали діяти Василівська, Покровська, Троїцька, Хресто-Воздвиженська, Вознесенська, Богоявленська та церква Благовіщенського монастиря. Замість санітарно-атеїстичного музею почав діяти римсько-католицький костюл Петра і Павла, де на службах були завжди присутні італійські і мадярські солдати» [13]. В Прилуках, за спогадами очевидців, відновили службу церкви: Сорочинська, Кустівська, Квашинська та Івана Мазепи [17, с. 3]. До свята Різдва німці дозволили віруючим прилучанам зайняти ще й Стрітенський собор. У самій будівлі було проведено поточний ремонт, встановлено іконостас, вирішено всі питання щодо устаткування церковного майна. 7 січня 1942 р. першу службу в оновленому храмі відслужили отець Леонід Туницький та отець Петро Кам'янецький [15].

Варто зауважити, що процеси релігійного відродження охопили не лише міста, а й містечка та села області. Козелецька ортскомендатура своїм наказом № І/926 від 24 вересня 1941 р. дозволила місцевій релігійній громаді, утвореній з мешканців міста Козелець та села Берлози, відкрити Покровську церкву (службу почали правити 2 жовтня 1941 р.) [42, арк.182 зв.]. В грудні 1941 р. також було відновлено богослужіння у Вознесенській церкві, що об'єднала в релігійну громаду частину мешканців Козельця та сіл Сивуха і Шами [43, арк. 184]. Відновила свою діяльність церква Святого Миколая у місті Щорс, священник якої навіть набрав учнів для навчання іконопису [9]. В листопаді 1941 р. по селах Варвинського району проходили загальні збори громадян з питань відкриття церков [5, с. 2]. Станом на 29 липня 1942 р. в Козелецькому районі функціонувало 14 церков з 8-ма священиками [41, арк. 16]. В Коропському районі на 30 липня 1942 р. нараховувалось 15 діючих церков, богослужіння в яких здійснювали 12 священиків [44, арк. 84].

Процес відновлення церковного життя Чернігівщини не завжди мав успіх. Траплялись випадки, коли сільська адміністрація зловживала прагненнями населення відбудувати церкву: староста села Лихолітки Козелецького району організував збір коштів на відбудову церкви та привласнив їх. До того ж, на потреби будівництва храму він виписав 20 кубометрів

лісу, які потім розподілив між довіреними селянами [39, арк. 63].

У селі Слабин Чернігівського району, через брак приміщення, церкву відкрили в приміщенні сільмагу [34, арк. 54]; в селі Червоні Партизани Носівського району – в приміщенні школи [31, арк. 35], в селі Іваниця Ічнянського району – в будинку культури [28, арк. 42]. Жителька села Гмирянки Ічнянського району А.І. Куля згадувала, що при німцях церква функціонувала в клуні, а правив приїжджий священик [27, арк. 15 зв.].

Хоча окупаційна влада всіляко сприяла відновленню церковних закладів, у багатьох населених пунктах області їх не було, і місцеві жителі зверталися за послугами священиків сусідніх церков. За свідченнями мешканців села Вікторівка Ніжинського району, вони хрестили дітей або брали шлюб у церквах Галиці чи Сального [30, арк. 32 зв.]; з села Левковичі Чернігівського району в церкву ходили до Чернігова або Михайло-Коцюбинського [34, арк. 122].

В результаті вжитих окупаційною владою заходів кількість діючих храмів збільшилась, проте їхню кількість досі остаточно не з'ясовано. Зокрема, за підрахунками Ю. Волошина, в роки нацистської окупації на Чернігівщині відновились 350 парафій, з яких більшість належала до юрисдикції автономної церкви. Н. Шкаровський нарахував 410 громад у Чернігівській єпархії, підпорядкованих Симону (Івановському) [2, с. 52-54]. В окупаційній газеті «Український кур'єр» за травень 1943 р. подається інформація, що «з приходом німецької армії тільки по Чернігівській області, майже за 20 місяців, було відкрито та обладнано близько 200 церков, де регулярно правиться служба божа» [20, арк. 11 зв.].

На фоні швидкого відновлення церков виникла проблема недостатньої кількості священиків та слабкої підготовки вже наявного духовництва [24, арк. 23]. За спогадами місцевої мешканки М.Пітух, у селі Клубівка Ріпкинського району церква була в приміщенні школи, а правив там священик Юхим. «...не зовсім піп, просто знав обряди і любив в дзвони дзвонити, то й поліція призначила його за попа» [6, с. 71].

Враховуючи те, що відродження церковного життя відбувалось, по-перше, в час дефіциту церковних богослужбових книг, а, по-друге, колишні священики, якщо й повертались до богослужіння, то після великої перерви, часто-густо виникали ситуації, коли батюшки служили кожний по-своєму, не дотримуючись церковних канонів [24, арк. 23]. У селі Боршна Прилуцького району місцевий священик відновив церкву, але відмовився визнавати верховенство єпархіального управління. Він заявив про те, що став на шлях істинного

православ'я без обрядів та правил старої церкви [22, арк. 26–26 зв.]. Такі випадки змушували єпархіальне управління просити церковних попечителів на місцях не брати на службу без довідки про призначення, наданої в духовній консисторії [25, арк. 71].

Священнослужителі утримувались за рахунок пожертв парафіян, про що в своїх доповідях до комендатур наголошували районні органи окупаційної влади: Козелецький старостат у червні 1942 р. зауважив, що священики платні не отримують, живуть лише на утриманні прихожан [38, арк. 144]; Коропський бургомістрат подав Бахмацькій ортскомендатурі 30 липня 1942 р. відомості щодо того, що їх духовенство фіксованої платні при виконанні християнських треб не мало, а отримувало в залежності від того, хто скільки дасть [38, арк. 144]. У звіті ніжинського старостату про прибутки районного духовенства за перше півріччя 1942 р. зазначалось, що фінансові надходження сільського батюшки в середньому складали 600 крб. на місяць. Ця сума не перевищувала середнього заробітку в освіті, медицині та інших галузях, де окупаційна адміністрація оплачувала працю місцевого населення [50, арк. 55].

Окупаційна адміністрація процес відкриття церков намагалась використати з пропагандистською метою: як тільки 10 липня 1942 р. відновила свою діяльність церква в селі Петрушин Чернігівського району, про цю подію розповідали на шпальтах газети «Українське Полісся»: «Село Петрушин. День був теплий, сонячний. Святково одягнені люди поспішали до церкви. Урочисто лунали чудові мелодії церковного хору. В саму душу проникали палкі слова молитви священиків. З шостої години ранку і до другої години дня, в присутності великої кількості віруючих відбулось освячення храму Божого трьома священиками і представниками від Чернігівського єпархіального управління. З церкви люди розходились з почуттям задоволення і подяки німцям-визволителям за свободу релігії. Крім петрушинців, у церкві було багато людей з навколишніх сіл: Чортгорійки, Халявіна, Роїща та інших» [4, с. 12].

Німці намагались використати церкву ще й як знаряддя боротьби з партизанами. Зокрема, серед населення Холменського району поширювалась інформація стосовно того, що погані умови проживання в селах Рейментарівка, Жуклі, Охрамівичі, Холми є помстою окупаційної влади за підтримку партизанів, тоді як у Сосниці, де вигнали жидів і партизанів, є театр, радіо, базари та церква [46, арк. 30 зв.]. В.Старченко, житель Корюківки, пригадував, що німці на Великдень в 1942 р. спробували провести в місті, з використанням таємниці сповіді в церкві, масштабну акцію для виявлення підпілля та зв'язків місцевих жителів з пар-

тизанами. Але ця спроба завершилась невдало, хоча чи не все місто за задумом німців мало пройти через сповідь [14, с. 83].

Суттєві зміни окупаційна адміністрація вносила в саму організацію богослужінь. 14 січня 1942 р. німецька фельдкомендатура № 197, яка керувала більшістю районів Чернігівщини, постановила відзначати релігійні свята виключно за григоріанським календарем [49, арк. 314]. Пояснювалось це тим, що саме за цим календарем відзначають святкові дні німці. Оскільки українські установи тісно пов'язані в своїй роботі з німецькими, тому їх функціонування має бути злагодженим [47, арк.171 зв.].

Іншою постановою фельдкомендатура № 197 на початку 1942 р. встановила святковими три дні: Різдво, Паску і Трійцю. Дні решти релігійних свят оголошувались робочими. Відправа богослужіння в ті дні, які не визнані владою як святкові, мала здійснюватись так, щоб не заважати робочому дню, який до 31 жовтня розпочинався о 3 годині і тривав до 18 години. Всі старости сіл та обцинних дворів несли відповідальність за неухильне дотримання вказаної постанови [45, арк. 75]. Німці, зацікавлені в праці селян в полі, досить жорстко це контролювали. Г. Мохнач, житель села Мутичів Ріпкинського району, згадував, як сільськогосподарський комендант Пауль, що прибув з Ріпок, застав престольний храм у селі Даничах та повну церкву людей. Він, увірвавшись в церкву, лупцював там усіх присутніх [6, с. 83]. У доповіді до Чернігівської духовної консисторії благочинний церков Тупичівського району повідомляв, що в селі Вихвостів на Покрову Пресвятої Богородиці комендант Фріц прийшов до церкви і почав розганяти віруючих, а особливо з інших сіл, оскільки це була середа, робочий день, а селяни прогулювали його в церкві. Записував імена та прізвища присутніх і тут же штрафував примусовими роботами від 2 тижнів до одного місяця. Серед селян була посиюна така паніка, що опісля того навіть люди похилого віку боялися заходити до церкви [25, арк. 71].

Були й такі священики, які ігнорували заборони окупаційної влади. Лабунський, батюшка з села Боршна Прилуцького району, час від часу проводив богослужіння на свята, не визнані окупаційною владою. Тоді німці в ці дні церкву закривали, а парафіян розганяли по селах на сільськогосподарські роботи [21, арк. 45]. Н.Лупко, мешкаючи в роки окупації в селі Атюша Коропського району, згадував: «Відзначали Паску та Різдво. Але і в ці свята гонили на роботу і люди працювали» [18].

Окупаційна влада забороняла проведення релігійних обрядів (хрестин, похоронів, шлюбів тощо) без попередньої реєстрації та видачі довідок. Показовим для всієї Чернігівщини

було розпорядження Добрянського районного управління у березні 1942 р. старостам сіл: «До нас надійшли відомості, що в багатьох селах духовництво виконує релігійні обряди, хрестини, похорони, шлюби без відповідної реєстрації цих дій в сільському старостаті, а щодо похорон, то такі відбуваються навіть без медичного огляду і встановлення причин смерті, є випадки похорон померлих з неповідомленням причин і дозволу старости на ті похорони. Тому духовництво не має права проводити ритуальних дій без попередньої реєстрації в старостаті. Можливі смерті від пошесних хвороб, а про це не буде відомо» [48, арк. 178]. В різних старостатах ці довідки коштували від 1 до 20 крб. [40, арк. 87].

Незважаючи на певні обмеження окупаційної влади щодо релігійної політики, населення Чернігівщини досить активно відвідувало церкви. Це, насамперед, пояснювалось складними умовами життя та невпевненістю в завтрашньому дні. Жителька села Халявин Чернігівського району Н. Богдан, характеризуючи тогочасні настрої своїх односельців, відзначала, що вони, постійно перебуваючи в страху смерті, були неймовірно раді життю і частогусто за таку можливість дякували Богу [36, арк. 93 зв.].

Саме загроза життю змушувала населення оперативно реагувати на можливі заходи окупаційної влади. В області проходили масові хрещення, щоб не потрапити під якісь підозри німців. А. Зінченко з села Маслаківка Ріпкинського району пригадував: «Церква працювала. Я сам вихрестивсь у 1942 р. в хаті старости. Сказали, хто нехрещений, будуть розстрілювати як жидів» [32, арк. 120 зв.]. Мешканка села Іржавець Ічнянського району О. Бондаренко відзначила: «Церква була. Ходили, хрестили і вінчали. Сказали, як хто не хрещений, дак будуть стрелять. Батюшка тоді хрестив усіх шеренгою» [19].

Таким чином, церква поступово ставала важливою частиною окупаційного повсякдення як міського, так і сільського населення Чернігівщини. Г. Ганніч з села Оленівка Борзнянського району пригадувала: «При німцях почали Пасхи святити, дітей хрестили, перед весіллям молодь вінчалася, обов'язково покійника заносили в церкву. При святах у церкві правилося» [29, арк. 77зв.-78]. Мешканка села Куринь Бахмацького району К. Скребець підтверджувала: «Була церква і батюшка. Всі обряди справляли, але дуже скромно і бідно» [26, арк. 21 зв.].

Церква виконувала не тільки функцію прихистку для душі вірян, але часто рятувала їх самих. У. Позняк, жителька села Слабин Чернігівського району, пригадувала: «Під час окупації відкрили церкву в селі. В селі жив священик, він і став правити службу. Німці до нього

в дім не заходили, то були випадки, що в разі необхідності в його хаті переховувались дівчата, ховаючись від п'яних німців» [34, арк. 54]. Але інколи навіть церква не могла нічим допомогти. Таке, наприклад, сталося в Корюківці в березні 1943 р. – в останній надії врятуватися люди ховалися в храмі, але карателів це не зупинило. Всі віряни були розстріляні разом з священнослужителями, а сама церква зруйнована [14, с. 84].

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, варто зауважити, що церква в повсякденному житті населення Чернігівщини в роки німецької окупації посідала одне з ключових місць. Це пояснювалось тим, що, по-перше, більшовикам так і не вдалося до кінця знищити ре-

лігійні прагнення людей, а, по-друге, цьому сприяли жахіття й будні війни, коли життя кожного громадянина могло обірватися щохвилини і в таких умовах залишалось сподіватися лише на Бога. Як наслідок, німецька окупаційна адміністрація намагалась максимально використати цю ситуацію на свою користь, всіляко стимулюючи відновлення церковного життя та впливаючи ідеологічно на його напрямки. Як видно зі свідчень очевидців, це часто набувало цинічного нехтування релігійними святами та службами заради примусу працювати; не стала церква на перешкоді діянням окупаційної влади, спрямованих на знищення мирного населення (прикладом цього може слугувати Корюківка).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Беркоф Карел. Живна розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / К. Беркоф / Український науковий інститут Гарвардського університету; Інститут Критики. – К.: Вид-во Часопис «Критика», 2011. – 556 с.
2. Борщевич В. Архієпископ Чернігівський Автономної церкви Симон (Івановський) в житті і праці / В. Борщевич // Сіверянський літопис. - 2009. - № 4. - С. 52–58.
3. Гедз В. Церковне життя на території окупованої України [Електронний ресурс] / В.Гедз // www.osvita.ua.com/attach/1703/IUg11171-3-11.pdf – Назва з екрана.
4. Горобець С. Чернігів та його околиці в часи німецької окупації / С.Горобець // Черниговский полдень - 1999. - №17 (221). - 29 апреля. - С.12.
5. Греченко Г. Варвинщина в роки окупації / Г.Греченко // Радянський патріот. – 1998. – № 58. – 18 липня – С. 2.
6. Гуцало Є. З вогню воскресли / Є. Гуцало // Дзвони пам'яті: Ріпкинщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945рр.: [Зб. док. і мат.] / Упорядники: Б.Ф. Юр'єв, І.Д. Кужельний, А.І. Жагловський. – Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. – 371с.
7. Девятова С. Преподобный Лаврентий Черниговский (1868–1950) [Електронний ресурс] / С.Девятова // http://azbyka.ru/tserkov/svyatye/svyatye_i_podvizhniki/devyatovapravoslavnye_startsy_12-all.shtml – Назва з екрана.
8. Кудрявцев Л.В. радостях и бедствиях пребывания. История Густынской пустыни [Електронний ресурс] / Л.В. Кудрявцев // <http://www.orthodox.cn.ua/novyny/publikaciji/614-v-radostjah-y-bedstvujah-prebvajajustoryja-gustnskoj-pustny.html> – Назва з екрана.
9. Москаленко В.В. Окупація Щорського району за свідченнями очевидців. Наукова довідка. – Щорс. – 2010 / В.В. Москаленко // Щорський історичний музей.
10. Перехрест О.Г. Українське село в 1941–1945 рр.: економічне та соціальне становище / О.Г. Перехрест / НАН України. Інститут історії України. – Черкаси: ЧНУ імені Б. Хмельницького, 2011. – 668 с.
11. Петрушко В.И. Автокефалистские расколы на Украине в постсоветский период 1989–1997 [Електронний ресурс] / В.И. Петрушко // http://orthodox.lviv.narod.ru/books/raskol/raskol_1.htm – Назва з екрана.
12. Сергійчук В. Український здвиг. / В.Сергійчук. – Т.5. Наддніпрянщина. 1939–1955. – К.: Українська видавнича спілка, 2005. – 836 с.
13. Спогади жителя м. Ніжин Кузнецова Олексія Олексійовича // Ніжинський краєзнавчий музей.
14. Старченко В. та інші...:Моє воєнне отроцтво / В. Старченко – Ніжин, 2005 – Ч.1. – К.: ТОВ «XXI ст.: діалог культур», 2008. – 123 с.
15. «Стрітенська Церква міста Прилуки» [Електронний ресурс] // <http://gustynya.pravorg.ru/podvore> – Назва з екрана.
16. Цыпин В. Православная церковь на Украине в годы немецкой оккупации (1941–1944) [Електронний ресурс] / В. Цыпин // <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=568> – Назва з екрана.
17. Чепур В. Місто воєнної пори [Текст] / В. Чепур // Правда Прилуччини. – 1995. – 6 грудня. – №98 (12973). – С. 3.
18. Зі спогадів мешканки села Атюша Коропського району Чернігівської області Лупко Надії Лукінічни 1932 р.н. // Особистий архів автора.
19. Зі спогадів мешканки села Іржавець Ічнянського району Чернігівської області Бондаренко Олександри Андріївни. 1930р.н. // Особистий архів автора.
20. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-372., арк.11 зв.
21. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-1235,арк.45
22. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-1235, арк.26-26зв.
23. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-16402,арк.205.
24. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-17355, арк.23
25. ГДА СБ України в Чернігівській області, ф-7,п-17355, арк.71

26. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 62, арк.21 зв.
27. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67, арк.15зв.
28. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 67, арк.42.
29. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 69, арк.77 зв. -78.
30. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 76, арк.32зв.
31. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 77, арк.35.
32. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 79, арк.120 зв.
33. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 82, арк.122.
34. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83, арк.54.
35. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83, арк.54.
36. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-1376, оп. 1, спр. 83, арк.93 зв.
37. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3004, оп. 1, спр. 14, арк.10.
38. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3048, оп. 1, спр. 2, арк.144.
39. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 1, арк.63.
40. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 1, арк.87.
41. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 49, арк.16.
42. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 63, арк.182зв.
43. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3071, оп. 1, спр. 63, арк.184.
44. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3120, оп. 1, спр.7, арк.84.
45. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3195, оп. 1, спр. 10, арк.75.
46. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3460, оп. 1, спр. 3, арк.30зв.
47. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк.171зв.
48. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3543, оп. 1, спр. 8, арк.178.
49. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4362, оп. 2, спр. 1, арк.314.
50. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-4362, оп. 1, спр. 29, арк.55.

Стаття надійшла до редакції 24.10.2014

REFERENCES:

1. *Berkghof Karel*. Zhnyva rozpachu. Zhyttja i smertj v Ukraïni pid nacystsjskoju vladoju: monografiya (Harvest of despair. Life and Death in Ukraine under Nazi authorities). Kyiv, 2011, 556p.
2. *Borshcheych V* Arkhiiepyskop Chernihivskiy Avtonomnoi tserkvy Symon (Ivanovskiy) v zhytti i pratsi (Archbishop of Chernigov Autonomous Church Simon (Ivanovskiy) in life and work). *Siverianskyi litopys*, 2009, no. 4, pp. 52-58.
3. *Hedz V*. Tserkovne zhyttia na terytorii okupovanoi Ukrainy. (Church life in occupied Ukraine). Regime to access: www.osvitaua.com/attach/1703/IUg11171-3-11.pdf.
4. *Horobets S*. Chernihiv ta yoho okolytsi v chasy nimetskoï okupatsii (Chernigov and its surroundings at the time of the German occupation). *Chernyovskiy polden*, 1999, no.17 (221), p.12.
5. *Hrechenko H*. Varvynshchyna v roky okupatsii. (Varvynshchyna during the occupation). *Radianskyi patriot*, 1998, no.58, p.2.
6. *Hutsalo Ye*. Z vohniu voskresly (With fire raised) // Dzvony pamiaty: Ripkynshchyna v roky Velykoï Vitchyznianoï viiny 1941-1945rr.: Zb.dok. i mat./ Uporiadnyky: B.F.Yuriev, I.D.Kuzhelnii, A.I. Zhahlovskiy. Chernihiv.:*Desnianska pravda*, 2008, 371p.
7. *Deviatova S*. Prepodobnyi Lavrentiy Chernyovskiy (1868–1950). (Reverend Lavrentiy Chernigovskiy). Regime to access: http://azbyka.ru/tserkov/svyatye/svyatye_i_podvizhniki/devyatova_pravoslavnye_startsy_12-all.html.
8. *Kudriavtsev L.V* radostiakh y bedstviiakh prebyvaia. Ystoryia Hustynskoi pustuny.(In the joys and disasters staying. History Gustynskiy pustuni). Regime to access: <http://www.orthodox.cn.ua/novyny/publikacii/614-v-radostjah-y-bedstviiakh-prebvaia-ystoryia-gustynskoy-pustny.html>.
9. *Moskalenko V.V*. Okupatsiia Shchorskoï raionu za svidchenniamy ochevydtsiv. Naukova dovidka (Occupation of Schors district in the testimonies of eyewitnesses. Scientific reference). *Shchorskyi istorychnyi muzei, Shchors*, 2010.
10. *Perekhrest O. H*. Ukrainse selo v 1941–1945 pp.: ekonomichne ta sotsialne stanovishche (Ukrainian village in 1941-1945.: Economic and social situation). Cherkasy, 2011, 668p.
11. *Petrushko V.Y*. Avtokefalistykye raskoly na Ukraïne v postsovetskyi peryod 1989-1997 (Autocephalous splits in Ukraine in the post-Soviet period 1989-1997) Regime to access: http://orthodox.lviv.narod.ru/books/raskol/raskol_1.htm
12. *Serhiichuk V*. Ukrainskiy zdvyh (Ukrainian zdvig). – Vol.5. Naddniprianshchyna. 1939 – 1955. Kyiv.: *Ukrainska vydavnycha spilka*, 2005, 836 p.
13. Spohady zhytelia m.Nizhyn Kuznetsova Oleksiia Oleksiiovycha (Memoirs inhabitant of the town of Nizhyn Kuznetsov Alexei Alexeyevich). Regime to access: Nizhynskiy istorychnyi muzei.
14. *Starchenko V*. ta inshi...:Moie voienne otrotstvo (and others ...: My military boyhood). Nizhyn, 2005 – Ch.1. Kiyv.: TOV «XXI st.: dialoh kultur», 2008, 123p.
15. «Stritenska Tserkva mista Pryluky»(Stretenskaya Church the city of Pryluky) Regime to access: <http://gustynya.pravorg.ru/podvore>
16. *Tsybyn V*. Pravoslavnaia tserkov na Ukraïne v hody nemetskoï okupatsyy (1941–1944) (The Orthodox Church in the Ukraine during the German occupation (1941-1944)).Regime to access: <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=568>

17. *Chepur V.* Misto voiennoi pory (City of the war time). Pravda Pryluchchyny, 1995, no.98 (12973), P.3.
18. Zi spohadiv meshkanky sela Atiusha Koropskoho raionu Chernihivskoi oblasti Lupko Nadii Lukinichni 1932r.n. Osobystyi arkhiv avtora.(From the memoirs of a resident of the village Atyusha Korop District, Chernihiv region Lupko Nadii Lukinichni 1932 y.b.) Regime to access: Personal archive of the author.
19. Zi spohadiv meshkanky sela Irzhavets Ichnianskoho raionu Chernihivskoi oblasti Bondarenko Oleksandry Andriivny. 1930r.n. Osobystyi arkhiv avtora. (From the memoirs of a resident of the village Irzhavets Ichniansky district, Chernihiv region Bondarenko Alexandra Andriyivna. 1930 y.b.). Regime to access: Personal archive of the author.
20. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-372, sh.11 or.
21. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-1235, sh.45.
22. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-1235, sh.26-26 or.
23. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-16402, sh.205.
24. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-17355, sh.23.
25. GDA SB Ukraine in Chernihiv region, f- 7, p-17355, sh.71.
26. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 62, sh.21or.
27. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 67, sh.15or.
28. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 67, sh.42.
29. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 69, sh.77or-78.
30. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 76, sh.32 or.
31. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 77, sh.35.
32. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 79, sh.120 or.
33. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 82, sh.122.
34. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 83, sh.54.
35. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 83, sh.54.
36. State Archives of Chernihiv region, f. R- 1376, desc 1, case 83, sh.93or.
37. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3004, desc 1, case 14, sh.10.
38. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3048, desc 1, case 2, sh.144.
39. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3071, desc 1, case 1, sh.63.
40. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3071, desc 1, case 1, sh.87.
41. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3071, desc 1, case 49, sh.16.
42. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3071, desc 1, case 63, sh.182 or.
43. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3071, desc 1, case 63, sh.184.
44. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3120, desc 1, case 7, sh.84.
45. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3195, desc 1, case 10, sh.75.
46. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3460, desc 1, case 3, sh.30 or.
47. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3460, desc 1, case 8, sh.171 or.
48. State Archives of Chernihiv region, f. R- 3543, desc 1, case 8, sh.178.
49. State Archives of Chernihiv region, f. R- 4362, desc 2, case 2, sh.314.
50. State Archives of Chernihiv region, f. R- 4362, desc 1, case 29, sh.55.

Шаповаленко Євгеній Юрійович – аспірант

Інститут історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г.Шевченка

Адреса: 14000, Чернігів, пр. Миру, 13

E-mail: shapovalenko1982@gmail.com

Shapovalenko Yevhenii Yuriiovich – postgraduate

O.M.Lazarevsky Institute of history, ethnology and jurisprudence of the T.G. Shevchenko Chernihiv national pedagogical university

Address: 13, Mira Avenue, Chernihiv, 14000, Ukraine

E-mail: shapovalenko1982@gmail.com